

भूपिका कवितामा यमकाभास वक्रता

केशवराज पोखरेल

सहप्रा. नेपाली शिक्षा

krpokharel@hotmail.com

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

लेखसार

प्रस्तुत आलेखमा पूर्वीय आचार्य कुन्तकद्वारा प्रतिपादित यमकाभास वक्रताको सैद्धान्तिक पर्याधारानुरूप भूपि शेरचनद्वारा रचित कविताबाट आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ। यस विश्लेषणबाट निर्धारित कविताशका जुनजुन स्थानमा स्वरवैषम्य वर्णहरूको प्रयोग गरिएको छ तीती स्थानमा विशिष्ट किसिमको शोभा उत्पन्न भएकाले यमकाभास वक्रता रहेको पाइन्छ। वक्रताको यस भेदबाट वर्णसमानान्तरता र पुनरावृत्तिमूलक सौन्दर्य, वृत्तिवैचित्र्य, सुकुमार मार्ग र माधुर्यादि गुण, वैदर्भी रीति र आनुप्रासिक सौन्दर्यसमेत प्रकट भएकाले भूपिका सम्बद्ध कविताको केन्द्रीय भावसञ्चारका लागि यमकाभास वक्रताको वर्णसौन्दर्य उपकारक बनेको देखिन्छ।

विशेष शब्द : उक्तिसौन्दर्य, पुनरावृत्ति, समानान्तरता, स्वरवैषम्य।

विषयप्रवेश

प्रस्तुत आलेख भूपिका कवितामा प्रयुक्त यमकाभास वक्रतासँग सम्बद्ध छ। यसको अध्ययनीय पक्ष भूपिका कवितामा कवितामा पाइने 'यमकाभास वक्रता' हो। भूपि शेरचन (जीवनकाल : वि.सं. १९९२-२०४६) आधुनिक नेपाली कविताको स्वच्छन्दतावादी-प्रगतिवादी धाराका कवि हुन्। उनले नेपाली साहित्यका कविता, गीत र नाटक विधामा सिर्जनात्मक क्षमता प्रस्तुत गरेका छन्। उनका *नयाँ भ्याउरे* (२०११), *निर्भर* (२०१५), *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे* (२०२६) र *भूपि शेरचनका कविता* (२०५७) गरी चारओटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छन्। उनले रचेका कविताको अध्ययन पूर्वीय काव्यचिन्तनको वक्रोक्तिसिद्धान्तका आधारमा गर्न सकिन्छ। आचार्य

कुन्तक (११औं शताब्दी) वक्रोक्तिसिद्धान्तका प्रतिपादक हुन्। उनले लेखेको *वक्रोक्तिजीवितम्* ग्रन्थमा वर्णविन्यास, पदपूर्वाद्ध, पदउत्तराद्ध, वाक्य, प्रकरण र प्रबन्ध गरी वक्रताका छवटा भेदको चर्चा गरिएको छ। उक्त भेदमध्ये वर्णविन्यास वक्रताका विभिन्न भेदमध्येको एउटा भेद यमकाभास वक्रता हो। यसमा स्वरवैषम्यसहित व्यञ्जन वर्णको आवृत्ति हुन्छ। व्यञ्जन वर्णको विशिष्ट प्रयोग र त्यसको आवृत्तिबाट उत्पन्न पृथक् किसिमको सौन्दर्य यमकाभास वक्रता हो। यसैका आधारमा भूपिका कवितामा प्रयुक्त उक्तिसौन्दर्यको खोजी गर्नु महत्त्वपूर्ण प्राज्ञिक कार्य हो। तसर्थ यो आलेख त्यसै विषयको निरूपणमा केन्द्रित छ।

समस्याकथन र उद्देश्य निर्धारण

यस आलेखमा भूपिका कवितामा यमकाभास वक्रताका केकस्ता भाषिक विशेषता पाइन्छन् भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासालाई मूल समस्या बनाई त्यस समस्याको प्राज्ञिक, वस्तुगत र प्रामाणिक समाधान गर्ने उद्देश्य राखिएको छ।

अध्ययनको औचित्य

भूपिका कवितामा यमकाभास वक्रताको अध्ययन गरी त्यसभित्रका वर्णसौन्दर्यको खोजी गरिने कार्यसँग सम्बद्ध भएकाले यो अध्ययन आफैमा औचित्यपूर्ण रहेको छ। यसबाट यमकाभास वक्रताका आधारमा कृतिविश्लेषणको ढाँचा निर्माण हुनाका साथै अध्ययनीय कवितामाथि वस्तुगत रूपमा प्रकाश पार्न यो अध्ययन महत्त्वपूर्ण भएको छ। अझ यस अध्ययनबाट प्राप्त हुने ज्ञान सम्बद्ध विषयका जिज्ञासु, अध्येता, शोधार्थी एवम् पठनपाठनमा संलग्न जोकोही व्यक्तिका लागि पनि उपयोगी भएकाले यो अध्ययन आफैमा औचित्यपूर्ण रहेको छ।

अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रस्तुत अध्ययन भूपिद्वारा रचित *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे* कवितासङ्ग्रह भित्रका 'मदैँछ हामीमा हामी बाँचेको युग', 'यो हल्लैहल्लाको देश हो', 'वसन्त', 'शीत—युद्ध कालका बाँदरहरू', 'हामी' र 'होचिमिहनलाई चिठी' गरी छवटा कवितामा मात्र सीमित छ। निर्धारित कविताको विश्लेषणबाट देखापर्ने निष्कर्षबाट समग्रमा भूपिका कवितामा पाइने यमकाभासजन्य उक्ति वैचित्र्यकै प्रतिनिधित्व हुने अपेक्षा राखिएको छ। यसका लागि शोधको समस्या र उद्देश्यअनुसारका सामग्रीलाई तालिकीकरण गरिएको छ भने बाँकीलाई उक्त तालिकामा समावेश गरिएको छैन। यही नै यस अध्ययनको सीमाङ्कन हो।

सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अध्ययनसँग सम्बद्ध प्राथमिक सामग्री भूपि शेरचनद्वारा रचित *घुम्ने मेचमाथि अन्धो*

*मान्छे*का कविता हुन्। यस कवितासङ्ग्रहभित्र लघु, मध्यम र बृहत्संरचनाका छयालीसवटा कविता छन्। ती कवितामध्ये सामग्री छनोटको प्रतिनिधित्वका आधारमा 'मदैँछ हामीमा हामी बाँचेको युग' 'यो हल्लैहल्लाको देश हो', 'वसन्त', 'शीत—युद्ध कालका बाँदरहरू' 'हामी' र 'होचिमिहनलाई चिठी' कविताको सूक्ष्म पठन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। कृतिविश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार कुन्तकद्वारा प्रवर्तित यमकाभास वक्रता हो र यो लेख त्यसै मान्यताबाट निर्दिष्ट रहेको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार र अध्ययनको ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययनमा उठाइएको प्राज्ञिक समस्या समाधानका लागि अँगालिएको सैद्धान्तिक पर्याधार कुन्तकद्वारा प्रतिपादित वक्रोक्तिसिद्धान्त हो। यस सिद्धान्तका वर्णविन्यास वक्रता, पदपूर्वार्ध वक्रता, पदपरार्ध वक्रता, वाक्यवक्रता, प्रकरणवक्रता र प्रबन्धवक्रता गरी छवटा भेद छन्। यी भेदमध्येको पहिलो भेद वर्णविन्यास वक्रता हो। साहित्यिक कृतिमा विशेष किसिमले सजाएर राखिएका वर्ण र ती वर्णका पुनरावृत्तिबाट भाषिक अभिव्यक्तिमा उत्पन्न हुने श्रुतिमाधुर्यलाई वर्णविन्यास भनिन्छ। यसका एक, द्वि, बहु, संयुक्त र यमकाभास वक्रताजस्ता भेद छन्। कुनै पनि अभिव्यक्तिमा स्वरवर्णको विषमता र व्यञ्जन वर्णको समताबाट चमत्कार सिर्जना हुने अवस्थालाई यमकाभास वक्रता भनिन्छ (कुन्तक, २०१२, पृ. १७९-१८३)। यसमा भिन्नार्थक वर्णयोजना नभए पनि केही मात्रामा स्वरवर्णको प्रयोगमा विषमता हुनैपर्छ। स्वरवर्णको वैषम्य एवं समतामूलक व्यञ्जन वर्णको आवृत्तिबाट कृतिमा सौन्दर्योत्पादन हुन्छ। यमक वक्रतामा नियत स्थानमा वर्णस्थापनाको नियम रहेको हुन्छ भने यमकाभासमा कुनै त्यस्तो नियतस्थान तोकिएको हुँदैन (शर्मा, २०७५, पृ. २०)। यसमा आवृत्त हुने व्यञ्जन उनै हुन्छन् तर स्वर वर्णको विषमताबाट अधिकतम चमत्कार देखापर्छ। *वक्रोक्तिजीवितम्का* पनि

‘राजीवजीविश्वरे’ मा ‘जीव’ र ‘जीवि’, ‘धूसरसरिति’ मा ‘सर’ र ‘सरि’, ‘स्वस्था: सन्तु वसन्तः’ मा ‘सन्तु’ र ‘सन्तः’, ‘केलिकलित’ मा ‘केलि’ र ‘कलि’मा यमकाभास वक्रताको चमत्कार देखापर्छ।

यस आलेखमा यमकाभास वक्रता, मार्गाश्रित गुण र यमकाभास वक्रता, साहित्यका अन्य पक्ष र यमकाभास वक्रतासहित मूलतः चारवटा उपशीर्षक छन्। तिनै उपशीर्षकमा आधारित भई विवेच्य कविता सङ्ग्रहका चयनीय पाठहरू र ती पाठभित्रका सामग्रीको पङ्क्ति संख्यासमेत एउटै

तालिकामा देखाई यमकाभास वर्णविन्यासजन्य सौन्दर्यको विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै गुण, रीति, मार्ग, अलङ्कारजस्ता काव्यात्मक शिल्पसौन्दर्यका आधारमा पनि चयनीय पाठमा प्रयुक्त यमकाभास वक्रताका भाषिक सौन्दर्य केलाइएको छ।

भूपिका कवितामा यमकाभास वक्रताको स्थिति

चयनीय कविताहरूका कविताशमा रहेका यमकाभास वक्रताका वैशिष्ट्यलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

चयनीय कविताहरूमा यमकाभास वक्रताको स्थिति

क्र.सं.	पाठ/सामग्री	यमकाभासको अवस्था	कारण : स्वरवैषम्य
१	आफ्नै सम्भावित छोरा—छोरीको प्रवेश ... निषेध गर्ने पालेहरू उभ्याए	छोरा—छोरी	र वर्णमा आ-ई
२	हामीभित्र हामी सँग—सँगै हुकिरहेको छ तीव्र अनास्था	सँग—सँगै	ग वर्णमा अ-ऐ
३	जहाँ रिन तिर्नको लागि महाकविले	रिन तिर्नको लागि	र वर्णमा इ-०
४	जहाँ स्वदेशको पीरले बहुलाएको विदेशी अस्पतालको शरण पर्नुपर्दछ, नेपालको विदेशलाई देन सम्झाउँछ विदेशी क्यामराको देन माग्दछ,	स्वदेश-विदेशी विदेशलाई-विदेशी	श वर्णमा अ-ई
५	भन्न मन लाग्छ भने भन मलाई	भने भन	न वर्णमा ए-अ
६	कि ‘यो हल्लै हल्लाको देश हो’ त्यहाँ फगत हल्लै हल्ला थुप्रिएको ... त्यसैले यो हल्लै हल्लाको देश हो यो हल्लै हल्लामाथि उभिएको देश हो या हल्लै हल्लामाथि उठेको देश हो यो हल्लै हल्लाको देश हो।	हल्लै हल्ला	ल वर्णमा ऐ-आ
७	अनि स्कूलका केटाकेटीहरूभैं	केटाकेटी	ट वर्णमा आ-ई
८	आफैं, अनायास र अनजान,	अनायास-अनजान	न वर्णमा आ-अ

९	रूख हाँगाहरूका सारा फलफूलहरू भादैं	फलफूल	फ वर्णमा अ-उ
१०	कुनै ठाउँमा बसेर ऊ बर्बरतापूर्वक घोटन थाल्छ आफ्नो हात खस्रो	बर्बरता	र वर्णमा अ-०
११	... कुकुरहरूलाई हेरेर भुकेभैं हामी भुक्तछौं र आफ्नो कुकुरभुकाइलाई ...	भुकेभैं, भुक्तछौं, भुकाइ	क वर्णमा ए-०-आ
१२	टर्...टर् टर्टाउने घिनालागदा ...	टर् टर् टर्टाउने	र वर्णमा ०-आ
१३	तर, हामी भित्र-भित्रै खोक्रा छौं	भित्रभित्रै	त्र वर्णमा अ-ऐ
१४	हामी छक्क परेर उसलाई हेर्छौं हामी उसलाई हेरेर छक्क पछौं	परेर पछौं हेरेर हेर्छौं	र वर्णमा ए-०
१५	सियो जत्रा स-साना ...	ससाना	स वर्णमा अ-आ
१६	हामी आफूखुशी कहिल्यै मिल्न नसक्ने कसैले मिलाइदिनुपर्ने,	मिल्न मिलाइदिनुपर्ने	ल वर्णमा ०-आ
१७	हामी आफूखुशी कहिल्यै छुट्टिन नसक्ने कसैले छुट्ट्याइदिनुपर्ने,	छुट्टिने छुट्ट्याइदिनुपर्ने	ट वर्णमा इ-आ
१८	... नभईकन वीर कहिल्यै हुन सकेनौं ...नभईकन वीर कहिल्यै हुन सकेनौं हामी कसैको मूर्ति स्थापना नगरीकन वीर कहिल्यै हुन सकेनौं ।	नभईकन-सकेनौं नगरीकन- सकेनौं	क वर्णमा अ-ए न वर्णमा अ - आँ
१९	... कुनै बौद्ध विहारको शान्तिमा तिमीजस्तै शान्त र दुब्लो	शान्ति-शान्त	त वर्णमा इ-अ
२०	वरिपरिका टूल्दूला चट्टानहरूको ...	टूल्दूला	ल वर्णमा ०-आ
२१	... सच्चा जहाँ मुटुको ढुकढुकी छ	ढुकढुकी	क वर्णमा अ-ई
२२	... पुलको टुट्टाइमा म टुटेको छु	टुट्टाइ-टुटेको	ट वर्णमा आ-ए
२३	मैले आफ्नी पत्नी र दिदी-बहिनी ... मैले आफ्नो स्वयम्भूको ज्ञानचक्षुमा	आफ्नी-आफ्नो	न वर्णमा ई-ओ

२४	विश्वास गर मैले तिम्रो जीतको विश्वास गरेको छु	गर-गरेको	र वर्णमा अ-ए
२५	जसरी डढेलोमा रुखहरू डढ्छन्	डढेलो-डढ्छन्	ढ वर्णमा ए-०
२६	आशीर्वादजस्तो सिरानीमा उभिएको प्रतिज्ञाजस्तो वरिपरि दृढ उभिएका ...	उभिएको-उभिएका	क वर्णमा ओ-आ
२७	धरतीमा गरेको हत्याको पछुतोमा आत्महत्या गर्न बाध्य हुनेछ।	गरेको-गर्न	र वर्णमा ए-०

यमकाभास वक्रताको विश्लेषण

उपर्युक्त तालिकाअनुसार उदाहरण (१ र २) 'मर्दैछ हामीमा हामी बाँचेको युग' कविताबाट उद्धृत गरिएका हुन्। उदाहरण (१) मा 'आफ्नै सम्भावित छोरा-छोरीको प्रवेश' पदावलीका 'छोरा-छोरी'मा पुनरावृत्त 'छ', 'र' व्यञ्जनमध्ये 'र' वर्ण 'आ-ई' मा बदलिएकाले स्वरवर्णको वैषम्य देखिएको छ। त्यस्तै उदाहरण (१०) मा पनि 'हामीभित्र हामी सँग-सँगै' पदावलीका 'सँग-सँगै'मा 'सँ' र 'ग' ध्वनि विनाअवरोध दोहोरिई 'ग' वर्णमा देखिएको स्वरगत विषमताबाट यी दुवै उदाहरणमा यमकाभास वक्रताको सौन्दर्य रहेको छ।

माथिका उदाहरण (३-६) 'यो हल्लैहल्लाको देश हो' कविताबाट उद्धृत गरिएका हुन्। उदाहरण (३) मा 'रिन तिर्नको लागि' पदावलीका 'रिन र तिर्न' मा 'रू नू' व्यञ्जनको पुनरावृत्ति भएका कारण द्विवर्णविन्यासगत सौन्दर्य यसमा छँदै छ। यसबाहेक अगिल्लो र पछिल्लो 'रू' ध्वनिका बिच 'इ' र '०' स्वरको अवस्थितिले गर्दा यमकाभासको वर्णगत वैचित्र्य प्रकट भएको छ। उदाहरण (४) का 'स्वदेशको पीरले' र 'विदेशी अस्पतालको'मा 'स्वदेश' र 'विदेशी' तथा 'नेपालको विदेशलाई' र 'विदेशी क्यामराको' मा 'विदेश र विदेशी' शब्द पुनरावृत्त भएका छन्। यी दुवै उदाहरणका अगिल्ला र पछिल्ला 'श' व्यञ्जनमा रहेका 'अ-ई' स्वरको

असारूप्यताले तत्तत् स्थानमा वर्णगत सौन्दर्य देखापरेको छ, जसले यमकाभास वक्रतालाई जनाउँछ। उदाहरण (५) का 'भन्न मन लाग्छ भने भन मलाई' पङ्क्तिका 'भने भन' पदमा 'भू नू' व्यञ्जनको समता भए पनि 'ए' 'अ' स्वरको विषमताले गर्दा बेग्लै प्रकारको सौन्दर्य उद्भासित भएको छ। त्यस्तै उदाहरण (६) मा दिइएका पङ्क्तिहरूमा 'हल्लै हल्ला' भन्ने पदको आवृत्ति अनेकपटक भएको हुँदा यसमा वर्णगत विच्छिन्न रहिकै छ भने त्यसमा पनि अगिल्लो र पछिल्लो 'लू' व्यञ्जनमा देखिएको 'ऐ' र 'आ' को स्वरवैषम्यले यमकाभास वर्णसौन्दर्य स्पष्टतः देखिएको छ।

तालिकामा (७ र ८) का उदाहरण 'वसन्त' कविताबाट लिइएका हुन्। यीमध्ये (७) मा 'स्कूलका केटाकेटीहरूभैँ' पदावलीका 'केटाकेटी'मा 'क् टू' व्यञ्जनको पुनरावृत्तिबाट उत्पन्न सौन्दर्य प्रकट भएकै छ भने 'टू' व्यञ्जनमा देखिएको 'आ-ई' स्वरवैषम्यबाट प्रकट भएको वैचित्र्यबाट यमकाभास वक्रता स्पष्ट हुन्छ। उदाहरण (८) का 'आफै, अनायास र अनजान' पङ्क्तिका 'अनायास र अनजान' पदमा पनि 'नू' व्यञ्जनमा देखिएको स्वरगत विषमताबाट उत्पन्न शोभा यमकाभास वक्रताको स्थिति हो, जसले सम्बन्धित कवितांशमा अतिरिक्त सौन्दर्य थपेको छ।

तालिका (९ र १०) का उदाहरण 'शीत — युद्ध कालका बाँदरहरू' कविताबाट लिइएका हुन्। यी उदाहरणमध्ये (९) मा 'रूख हाँगाहरूका सारा फलफूलहरू' पदावलीका 'फलफूल'मा 'फ्, ल्' व्यञ्जनको पुनरावृत्तिबाट उत्पन्न वैचित्र्यले 'फ्' व्यञ्जनमा रहेको 'अ-उ' स्वरवैषम्यबाट तथा उदाहरण (१०) मा 'कुनै ठाउँमा बसेर ऊ बर्बरतापूर्वक' पदावलीका 'बर्बरता'मा 'ब् र्' व्यञ्जनको आवृत्तिमा 'र्' वर्ण '०-अ' भई स्वरवैषम्य भएकाले यमकाभास वक्रताको सौन्दर्य थपिएको छ।

तालिका (११-१८) उदाहरण 'हामी' कविताबाट साभार गरिएका हुन्। यी उदाहरणमध्ये (११) का 'भुकेभैं, भुक्तछौं र कुकुर भुकाइलाई'का 'भुके' को 'क्' वर्णमा लागेको 'ए' ध्वनि 'भुक्त छौं' को 'क'मा लोप भएको स्थिति छ भने 'भुकाइलाई'मा 'आ' स्वर वर्ण थपिएको अवस्था छ। यसबाट निश्चित व्यवधानका साथ व्यञ्जन वर्णमा स्वर वर्णको शून्यता र विषमताले गर्दा यमकाभासजन्य वक्रता प्रदीप्त भएको छ। उदाहरण (१२) का 'टर् टर् टर् उडने' पदावलीका 'टर् उडने' पदमा 'ट्, र्' वर्णको आवृत्ति भएकाले द्विवर्णविन्यास वक्रताका साथै यमकाभास सौन्दर्य भल्किएको छ। निर्दिष्ट उदाहरणको अघिल्लो 'र्' व्यञ्जनमा स्वर वर्णको लोप भएकाले त्यस्तो स्थिति देखिएको हो। उदाहरण (१३) मा दोहोरिएको 'भिन्नभिन्न' पदमा 'भ्, त्, र्' व्यञ्जनको आवृत्ति निर्वाध भएकाले यो व्यवधानरहित वर्णवक्रताको दृष्टान्त हो भने अगिल्लो 'त्र' ध्वनिको 'अ' स्वर पछिल्लामा 'ऐ'मा परिवर्तित भएकाले यमकाभास वक्रताको चारुता रहेको छ। द्वि वा बहुविन्यास वक्रतामा स्वरवर्णगत सारूप्यता र असारूप्यताको ख्यालै नगरी व्यञ्जनगत पुनरावृत्तिको अपेक्षा गरिन्छ भने यमकाभास वक्रतामा स्वरवर्णगत विषमताले ल्याउने सौन्दर्यको खोजी गरिन्छ। उदाहरण (१४) का 'परेर उसलाई हेछौं' र 'हेरेर छक्क पछौं', पदावलीका 'परेर' र 'पछौं' तथा 'हेरेर' र 'हेछौं'मा

निश्चित व्यवधानका साथ वर्णगत आवृत्ति भएको छ। 'परेर र पछौं', 'हेरेर र हेछौं' दुबै उदाहरणमा अगिल्लो 'र्' व्यञ्जन वर्णमा लागेको 'ए' स्वर पछिल्लामा लोप भएकाले स्वरवर्णगत वैषम्यका कारण यमकाभासको सौन्दर्य देखिएको छ। उदाहरण (१५) को 'ससाना' पदको अगिल्लो 'स' ध्वनिमा लागेको 'अ' ध्वनि पछिल्लामा 'आ' हुन पुगेकाले व्यञ्जन साम्य भए पनि स्वर वैषम्यका कारण यमकाभासको चमत्कार देखापरेको छ। उदाहरण (१६) का 'मिल्न नसक्ने कसैले मिलाइ दिनुपर्ने' पदावलीका 'मिल्न र मिलाइ' मध्ये अगिल्लो 'ल' व्यञ्जनमा स्वर वर्णको शून्यता छ भने पछिल्लामा 'आ' स्वर थपिएको छ। त्यस्तै उदाहरण (१७) मा 'छुट्टिन नसक्ने कसैले छुट्टयाइ दिनुपर्ने' पदावलीका 'छुट्टिन र छुट्टयाइ' अन्तर्गत 'छुट्टिन'मा 'इ' स्वर वर्णको उपस्थिति छ भने 'छुट्टयाइ'मा 'आ' स्वर वर्ण थपिएको छ। निर्दिष्ट दुबै (१६ र १७) का उदाहरणमा स्वर वर्णको उपस्थिति र अनुपस्थितिबाट देखिएको चारुता यमकाभासकै परिणति ठहर्छ। उदाहरण (१८) का 'बुद्ध नभईकन वीर कहिल्यै हुन सकेनौं'मा 'नभईकन र सकेनौं' एवम् 'मूर्ति स्थापना नगरीकन कहिल्यै वीर हुन सकेनौं'का 'नगरीकन र सकेनौं'मा एकै प्रवृत्तिका दृष्टान्त रहेका छन्। यी दुबै उदाहरणमा एकातिर अगिल्ला र पछिल्ला 'क्' व्यञ्जनमा 'अ-ए' स्वरको विषमताले गर्दा वर्णविन्यासगत सौन्दर्य देखापरेको छ भने अर्कातिर अगिल्ला र पछिल्ला 'न्' व्यञ्जनमा 'अ-औं' स्वरको असारूप्यबाट पनि यमकाभासगत चमत्कार प्रकट भएकै छ।

'होचिमिहनलाई चिठी' कविताबाट उद्धृत उदाहरण (१९) मा 'कुनै बौद्धविहारको शान्तिमा' एवम् 'तिमी जस्तै शान्त र दुब्लो' पदावलीमा निश्चित व्यवधानका साथ 'शान्ति' र 'शान्त' पद आवृत्त भई बहुवर्णविन्यासको विच्छिन्न सङ्केत गरेकै छन्। त्यसमा पनि 'न्त' व्यञ्जनमा देखिएको 'इ-अ' स्वरवैषम्यले यमकाभासको चारुता पनि

निर्दिष्ट अंशमा प्रकट भएकै छ। उदाहरण (२०) का 'दूल्दूला' पदमा पुनरावृत्त 'ठ, ल' व्यञ्जनको आवृत्तिबाट एकातिर व्यवधानरहित द्विवर्णविन्यास वक्रताको सौन्दर्य प्रदीप्त छ भने अर्कातिर 'ल' व्यञ्जनमा 'आ' स्वर वर्णको आगम भएबाट यमकाभास वक्रताको स्थिति रहेको छ। त्यस्तै उदाहरण (२१) मा 'जहाँ मुटुको ढुकढुकी छ' वाक्यका 'ढुकढुकी'मा व्यञ्जन वर्णको आवृत्ति सारूप्य भए पनि स्वर वर्णको आवृत्ति 'अ-ई' भएकाले असारूप्य देखिएको हुँदा वर्णसौन्दर्य भल्किएको छ। उदाहरण (२२) का 'टुटाइमा म टुटेको छु' अभिव्यक्तिका 'टुटाइ र टुटेको'मा मध्यवर्ती 'ट' व्यञ्जनमा 'आ-ए' को विषमता रहेकाले वर्णगत चारुता रहेको छ। उदाहरण (२२) का 'आफनी र आफनो' पदका 'न' व्यञ्जनमा 'ई' ध्वनि 'ओ'मा परिणत भएकाले अन्य स्वरव्यञ्जनहरू साम्य भए पनि पदान्तका स्वरध्वनिमा असारूप्यताका कारण यमकाभास सौन्दर्य प्रकट भएको छ। उदाहरण (२४) का 'विश्वास गर र विश्वास गरेको छु' का 'गर र गरेको'मा अधिल्लो र पछिल्लो 'र' व्यञ्जनमा लागेको स्वर ध्वनि फरक भएकाले द्विवर्णविन्यासका अतिरिक्त यमकाभास वक्रताको विचित्रता यहाँ छँदै छ। उदाहरण (२५) का 'ढढेलोमा रुखहरू डढछन्' पङ्क्तिका 'ढढेलो र डढछन्'का प्रातिपदक 'ड ढ' भए पनि 'ढ' ध्वनिमा देखिएको स्वरगत विषमताले गर्दा व्यञ्जनगत समानता र स्वरगत भिन्नता देखिन्छ। उदाहरण (२६) का 'सिरानीमा उभिएको र वरिपरि दृढ उभिएका' पदावलीमध्ये 'उभिएको र उभिएका' का अन्तिम व्यञ्जनमा स्वरवर्णको असारूप्यताका कारण सौन्दर्य प्रकट भएको छ भने उदाहरण (२७) मा दिइएका पङ्क्तिमा 'गरेको र गर्न' पदका प्रातिपदिक रूप 'गर्' को 'र्' व्यञ्जनमा स्वरको उपस्थिति र अनुपस्थितिबाट विषमता देखिएको हुँदा उक्त कवितांशमा यमकाभास वक्रता छचल्किएको छ।

समग्रमा हेर्दा विवेच्य कवितामा यमकाभास वक्रताको प्रयोग अत्यन्त कम मात्रामा भएको कुरा

उपर्युक्त विवेचनाबाट स्पष्ट हुन्छ। यमकाभास वक्रताका वैशिष्ट्य तत्तत् स्थानमा व्यवधानयुक्त र व्यवधानमुक्त किसिमका द्वि र बहुवर्णका सौन्दर्यको उपस्थिति रहेकाबाट यसको पुष्टि हुन आउँछ।

मार्गाश्रित गुण र यमकाभास वक्रता

माथिको तालिकामा प्रस्तुत व्यवधानयुक्त र व्यवधानयुक्त वर्णको प्रयोगबाट सम्बन्धित कवितामा एक, द्वि, बहु र संयुक्त वर्णविन्यासगत सौन्दर्य देखापरेको छ भने यहाँ प्रयोग गरिएका वर्णहरूले यमकाभास वक्रताको पनि सङ्केत गरेका छन्। स्वरवैषम्य र व्यञ्जन साम्य त्यस्ता वर्णले वर्णनीय विषयवस्तु, चरित्र र केन्द्रीय भाव पहिचान गर्न सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ। यस दृष्टिले यहाँ स्वरवैषम्यका रूपमा आएका र, त, क, न, ट, ल, ग, श, स, ढ जस्ता वर्णहरूको स्वरूपलाई हेर्दा यी वर्णहरू कोमल प्रकृतिका भएकाले कुन्तकद्वारा प्रतिपादित सुकुमार मार्ग र त्यसका माधुर्य र लालित्य गुणसँग सम्बन्धित रहेका छन्।

साहित्यका अन्य पक्ष र यमकाभास वक्रता

उपर्युक्त तालिकाका राखिएका कवितात्मक उद्गारमा छेकानुप्रास र वृत्यनुप्रासजन्य वर्णचमत्कार देखापर्छ। 'रिन तिर्न' मा 'र् न्', 'ढुकढुकी' मा 'ढक्', 'आफनी आफनो' मा 'फ् न्', 'गर गरेको' मा 'गर् र्', 'ढढेलो डढछन्' मा 'ड् ढ', 'गरेको गर्न' मा 'गर् र्', 'केटाकेटी' मा क् ट् 'भित्रभित्रै' मा भ् त् र्, 'परेर पछौं' मा प् र्, 'हेरेर हेछौं' मा ह् र्, 'मिल्ने मिलाइदिनुपर्ने' मा म् ल्, 'छुट्टिने छुट्टयाइ' मा छ् ट्, 'सँगसँगै' मा स् ग्, 'फलफूल' मा 'फ्, ल्', 'छोराछोरी' मा 'छ्, र्' व्यञ्जन एकपटकमात्र आवृत्त भएकाले छेकानुप्रासीय सौन्दर्य रहेको छ भने 'स्वदेश विदेशी, विदेशलाई विदेशी' मा 'व् द् श्', 'हल्लैहल्ला' 'ह् ल् ल्', 'अनायास र अनजान' मा 'अन्', 'भुकेभैँ, भुक्तछौं र भुकाइ'मा 'भ्, क्', 'टर् टर् टर् टर् उने' पदावलीमा 'ट् र्', 'ससाना'मा 'स्' 'नभईकन सकेनौं नगरीकन सकेनौं' पदावलीमा 'क् न्', 'टुटाइ टुटेको' मा 'ट्', 'उभिएको उभिएका'मा 'भ्

क्' व्यञ्जन स्वल्पव्यवधान वा व्यवधान रहितताका साथ अनेकौं पटक आवृत्त भएकाले वृत्यनुप्रासीय सौन्दर्य देखापरेको छ। व्यवधानयुक्त र व्यवधानमुक्तको क्रममा आएका यी वर्णले कवितामा प्रस्तुत वर्णनीय विषयवस्तु, चरित्र र केन्द्रीय मूलभावलाई पोषण प्रदान गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। अनुप्रासिक सौन्दर्य, विषयानुकूल कोमल वर्णयोजना, माधुर्य गुण, उपनागरिका वृत्ति, वैदर्भी रीति, 'टर् टर् टर्टराउने', 'भित्रभित्रै', 'सँगसँगै', 'मिल्न मिलाइ दिनुपर्ने' जस्ता पदपवदावलीमा रहेको वर्णसमानान्तरताबाट पनि शैलीवैज्ञानिक चमत्कार देखापरेको छ। तसर्थ भूपिद्वारा रचित कवितामा विवेच्य कविताका निर्धारित अंशमा प्रस्तुत यमकाभास वक्रताबाट साहित्यिक शैलीशिल्पका अनुप्रास, गुण, रीति, वृत्ति, समानान्तरताजस्ता सौन्दर्यले तत्तत् कविताको अर्थसम्प्रेषण र भावगत तीव्रताका निम्ति उद्दीपकको भूमिका खेलेको देखिन्छ।

निष्कर्ष

भूपिका कवितामा यमकाभास वक्रताका विशेषता पनि छन्। काव्यात्मक अभिव्यक्तिका जुनजुन स्थानमा स्वरवैषम्य वर्णहरूको प्रयोग गरिएको छ तीती स्थानमा विशिष्ट किसिमको शोभा उत्पन्न भएकाले यमकाभास वक्रता देखापरेको हो। विवेच्य कविताका टर् टर् टर्टराउने, ढुकढुकी, डढेलो-डढ्छन्, शान्ति-शान्त, नभईकन सकेनौं, परेर पछौं जस्ता अभिव्यक्तिमा यमकाभास वक्रताका कारण द्विवर्ण र बहुवर्णका वक्रताले व्यक्त गर्ने भन्दा छुट्टै सौन्दर्य प्रकट भएको देखिन्छ। यो सौन्दर्य एकवर्णको पुरावृत्तिले भन्दा पनि विशिष्ट स्वरूपमा रहेको कुरा अनायास-अनजान, ससाना, उभिएको-उभिएका जस्ता अभिव्यक्तिबाट पुष्टि हुन्छ। तसर्थ वक्रताको यस भेदबाट वर्णसमानान्तरता र पुनरावृत्तिमूलक सौन्दर्य, वृत्तिवैचित्र्य, सुकुमार मार्ग र माधुर्यादि गुण, वैदर्भी रीति र छेकानुप्रासीय सौन्दर्यसमेत प्रकट भएकाले भूपिका कविताको

भावसम्प्रेषणको निम्ति यमकाभास वक्रता उपकारक रहेको देखिएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अवस्थी, महादेव (२०५३), 'वर्णविन्यासवक्रता र मुनामदन खण्डकाव्यमा त्यसको प्रयोग', *गरिमा*, १६/१२ (मंसिर), पृ. ५०-५६।
- कुन्तक (२०१२), *वक्रोक्तिजीवितम्* (व्याख्या. आचार्य विश्वेश्वर), दिल्ली : रामलाल पुरी।
- गुप्ता, सुधा (सन् १९९०), *वक्रोक्ति सिद्धान्त और हिन्दी कविता*, दिल्ली : राधा पब्लिकेसन हाउस।
- पोखरेल, केशवराज (२०७३), 'घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छेका कवितामा वर्णविन्यास वक्रता', अप्रकाशित दर्शनाचार्य तह शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर।
- पोखरेल, केशवराज (२०७४), *व्यावहारिक समालोचना*, काठमाडौं : कमला पोखरेल।
- मम्मट (२०४२), *काव्यप्रकाश* (व्याख्या. आचार्य विश्वेश्वर), छैटौं संस्क, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड।
- शर्मा, ऋषिराम (२०७४), *भैरव अर्यालका निबन्धमा वर्णवक्रता*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन।
- शेरचन, भूपि (२०५५), *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे, दसौं संस्क.*, ललितपुर : साभा प्रकाशन।